

§ 9. Недійсність правочину: поняття, ознаки (Зайцев О. Л.)

Науковий інтерес до вивчення недійсних правочинів простежувався ще з часів дореволюційного періоду. Перші наукові розробки з цього питання були викладені у монографії Н. Растеряєва «Недействительность юридических сделок по русскому праву», яка вийшла у світ у 1901 р.¹. Значний внесок у дослідження недійсних правочинів внесла Н. В. Рабинович «Недействительность сделок и ее последствия»². У подальшому проблемами недійсних правочинів переймалися В. П. Шахматов «Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия»³, Ф. С. Хейфець «Недействительность сделок по советскому гражданскому праву»⁴, К. Л. Разумов «Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация»⁵, наукові положення яких уже ґрунтувалися на ЦК УРСР 1963 р.

Науковий інтерес до дослідження проблематики недійсних правочинів не зменшується й до сьогодні. В Україні цій тематиці присвячені праці таких правників, як Н. С. Хатнюк «Заперечні угоди та їх правові наслідки» (2003 р.)⁶, В. О. Кучер «Нікчемні правочини» (2004 р.)⁷, В. І. Жеков «Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України» (2006 р.)⁸, О. В. Перова «Недійсність правочину, який порушує публічний порядок» (2010 р.)⁹ та ін.

Не зважаючи на широкий інтерес науковців до проблем недійсних правочинів, сьогодні ще виникає немало теоретичних та практичних питань навколо блоку правочинів, укладених із порушенням вимог законодавства, зокрема й тих, що стосуються вимог єдності волі та волевиявлення учасників правочину, досі не існує єдиної позиції щодо юридичної природи недійсних правочинів та їх місця в системі юридичних фактів.

Варто відзначити, що відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України визнання правочину недійсним визнано способом захисту цивільних прав, що є новелою цивільного законодавства. *Недійсним правочином* визнається такий, який, хоча

¹ Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву. Часть общая и особенная / СПб., 1900. – 373 с.

² Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 171 с.

³ Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. – 311 с.

⁴ Хейфець Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ф. С. Хейфець / Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г.П. Плеханова. – М., 1972. – 16 с.

⁵ Разумов К. Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация : дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / М., 1978. – 191 с.

⁶ Хатнюк, Н. С.. Заперечні угоди та їх правові наслідки [Текст] : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право / Київ : Б. в., 2003. – 20 с.

⁷ Кучер В.О. Нікчемні правочини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Львів : Б.в., 2005 . – 16 с

⁸ Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України [Текст] : Дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. - О., 2005. - 208 арк.

⁹ Перова, О. В. Недійсність правочину, який порушує публічний порядок [Текст] : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 Харківський національний університет внутрішніх справ. - - Х. : Б. в., 2010. - . - 15 с

й спрямований на настання певних наслідків, але в силу невідповідності вимогам чинного законодавства їх не спричиняє.

Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України *недійсним* є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (*нікчемний правочин*). Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом *недійсним* (*оспорюваний правочин*).

Недійсність правочину означає, що дії фізичних і юридичних осіб, хоча й спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків, але не створюють цих юридичних наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам юридичного факту, передбаченого законодавством.

Згідно з ч. 1 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1-3, 5, 6 ст. 203 ЦК України. Звідси, якщо вчинений правочин не відповідає хоча б одній із вказаних у ст. 203 ЦК України вимог, він може бути визнаний *недійсним*, за винятком вимоги про вчинення правочину у формі, встановленій законом (при порушенні цієї вимоги правочин є *недійсним* лише у випадках, встановлених законом).

Залежно від того, які умови правочину були порушені, юридична доля правочину може бути вирішена різними шляхами. Якщо істотні умови правочину суперечать положенням нормативно-правових актів, такий правочин визнається *недійсним* в цілому. При недійсності окремої частини правочину, яка не належить до істотних і не має наслідком недійсності інших його частин або правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього *недійсної* частини, він визнається *дійсним*. В юридичній літературі зазначається, що при визнанні правочину *недійсним* визначальним є значимість *недійсної* частини з точки зору сторін. Якщо без *недійсної* частини правочин втрачає заінтересованість для сторін (або сторони), то він повинен визнаватися *недійсним* в цілому¹.

Недійсні правочини мають свої загальні, спеціальні, а деякі з них й індивідуальні ознаки.

Загальні ознаки недійсності правочинів закріплені в ст. 203, 215 ЦК України, до них належать: 1) невідповідність змісту правочину ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, інтересам держави і суспільства, моральним засадам суспільства; 2) відсутність необхідного обсягу дієздатності особи, що вчиняє правочин; 3) невідповідність волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі; 4) недотримання форми правочину (*недійсність* настає у випадках, встановлених законом); 5) небажання сторін по досягненню реальних правових наслідків, які були обумовлені правочином; 6) суперечність правочину, що укладається батьками (усиновлювачами), правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей.

¹ Гражданское право. Т. 1. Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. /Под ред. А. С. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М.: Велби, 2002. – С. 311.

До спеціальних (кваліфікуючих) ознак недійсності правочину належать: 1) недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору; 2) вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; 3) вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; 4) вчинення правочину фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності; 5) вчинення правочину без дозволу органу опіки та піклування; 6) вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 7) вчинення правочину недієздатною фізичною особою; 8) вчинення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти; 9) вчинення правочину, який порушує публічний порядок; 10) вчинення правочину під впливом помилки; 11) вчинення правочину під впливом обману; 12) вчинення правочину під впливом насильства; 13) вчинення правочину у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; 14) вчинення правочину під впливом тяжкої обставини; 15) вчинення фіктивного правочину; 16) вчинення удаваного правочину та ін.

§ 10. Правова природа недійсного правочину (Зайцев О. Л.)

Визначення *правової природи недійсності правочину* в доктрині права завжди було предметом дискусії.

У науці радянського цивільного права жваві суперечки викликали питання про те, чи є недійсний правочин юридичним фактом взагалі і правочином зокрема. При цьому основним аргументом противників визнання недійсних правочинів юридичним фактом, а отже і правочином, було те, що юридичний факт – це факт реальної дійсності, з яким закон пов'язує настання певних юридичних наслідків. Оскільки *недійсний правочин юридичних наслідків не викликає, то і вважати його юридичним фактом немає ніяких підстав*. Один із прихильників такого підходу С. Ф. Кечекьян зазначав, що термін «недійсний правочин», який активно вживається і в законі, і на практиці, не спричиняє правових наслідків, а отже не може бути віднесений до числа юридичних дій¹. Заперечує значення юридичного факту по відношенню до недійсного правочину Д. О. Тузов. Він зазначає, що недійсність – це заперечення юридичної значущості, правового сенсу, а недійсний правочин – це відсутність юридичного факту, дія, байдужа для права².

Такий погляд на природу недійсних правочинів не знайшов підтримки серед представників цивілістичної думки. Як зауважив О. В. Гутніков, позиція тих, хто не вважає недійсний правочин юридичним фактом взагалі або

¹ Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – С. 177.

² Тузов Д. О. Реституция в гражданском праве : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Д. О. Тузов. – Томск, 1999. – С. 6.

правочином зокрема, заснована на двох принципово помилкових тезах: 1) недійсність відноситься тільки до правочину-факту, а не до правочину-правовідношення; 2) правочин як юридичний факт завжди тягне за собою саме ті юридичні наслідки, на які була спрямована воля його сторін¹.

До числа активних прихильників другого підходу «недійсний правочин – це правопорушення» можна зарахувати Ф. С. Хейфеця, який правопорушеннями вважав не тільки вчинені недійсні правочини, а й ті правочини, що об'єктивно не відповідають вимогам закону. На думку вченого, особливість цивільного права і цивільно-правової відповідальності, що припускає відповідальність без вини, дозволяє всі недійсні правочини вважати правопорушеннями, незалежно від того, чи вчинені вони з вини або без вини їх учасників. Для визначення природи недійсних правочинів автор запроваджує термін «неделіктне правопорушення», що характеризується об'єктивною протиправністю, при цьому він не наводить його поняття та не розкриває його змісту².

Досить близькими до розуміння недійсного правочину як правопорушення є міркування В. Б. Ісакова, який відносив недійсні правочини до, так званих, дефектних юридичних фактів. Він вважав, що дефектність юридичного факту має в своїй основі дефектність соціально-юридичної ситуації. Дефектною слід вважати таку ситуацію, в якій відсутні деякі необхідні ознаки³.

Більш переконливий при віднесенні недійсних правочинів до цивільних правопорушень М. І. Брагінський, оскільки, на його думку, якщо недійсний правочин вважати правочином, то з родового поняття «правочин» необхідно буде виключити один із його головних елементів – правомірність⁴.

І. В. Матвеев, безпосередньо досліджуючи правову природу недійсних правочинів, пропонує розглядати їх як специфічний різновид порушень, що вчиняються у сфері цивільних правовідносин. На його думку, правочин і недійсний правочин мають різну правову природу, оскільки перший досягає або може досягти необхідного юридичного результату, а другий – цей результат не створює (нікчемний недійсний правочин), або він анулюється судом (оспорюваний недійсний правочин). Таким чином, недійсний правочин – це дія, вчинена у вигляді правочину, щодо якої законом і (або) судом встановлено порушення хоча б однієї з умов дійсності правочину, не здатна породити ті цивільно-правові наслідки, настання яких бажали його суб'єкти⁵. Досліджуючи юридичні наслідки недійсних правочинів, науковець пов'язує їх виникнення у сторони-порушника саме з покладенням цивільно-правової відповідності. При цьому невипадково робиться застереження, що недійсні

¹ Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М. : Бератор-Пресс, 2003. – С. 33.

² Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву / Ф. С. Хейфец. – 2-е изд., доп. – М. : Юрайт, 2001. – С. 45-46.

³ Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. – М. : Юрид.лит., 1984. – С. 118.

⁴ Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – Изд. доп., стереотип. – М. : Статут, 2002. – С. 190.

⁵ Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок / И. В. Матвеев. – М. : Юрлитинформ, 2002. С. 18-19.

правочини є цивільними правопорушеннями тільки у більшості випадків¹. Тим самим він визнає, що в деяких випадках недійсні правочини взагалі не є цивільними правопорушеннями.

Подібні міркування були висловлені В. І. Жековим. Досліджуючи правочини, які порушують публічний порядок, він погоджується з тим, що дійсний і недійсний правочини є різними групами юридичних фактів, які мають різну правову природу і не створюють єдиного родового поняття. На його думку, недійсні правочини – це узагальнююча категорія для групи різних за своєю природою неправомірних дій². При цьому автор серед недійсних правочинів виділяє такі, для застосування наслідків яких важливий не тільки об'єктивний критерій (протиправність дій), а й суб'єктивний критерій (вина). Невипадково, зазначає він, як наслідки недійсності названих правочинів саме для винної сторони в законодавстві можуть бути передбачені несприятливі наслідки: стягнення всього отриманого за недійсним правочином у дохід держави, а в окремих випадках – відшкодування завданих потерпілій стороні збитків. Зазначені наслідки недійсного правочину є санкцією за вчинене правопорушення і є мірою відповідальності. Правочини, визнані недійсними за одним лише об'єктивним критерієм, спричиняють для сторін наслідок у формі двосторонньої реституції – відновлення стану, що існував до порушення права. Однак названі наслідки настають не як результат правочину, на який сторони розраховували при його вчиненні, а є примусовим заходом. Підсумовуючи, В. І. Жеков робить висновок, що за своєю юридичною природою недійсний правочин – це цивільне правопорушення або проступок. Характер застосовуваних наслідків недійсності правочину визначається ступенем вини особи, яка вчинила правочин³.

Дещо подібні погляди поділяють і інші науковці, наприклад, Т. Ш. Кулматов⁴ та О. В. Гутніков. При цьому О. В. Гутніков справедливо зауважує, що при визначенні поняття недійсності правочину важливо розмежовувати поняття правочину як юридичного факту та правочину як правовідношення. Він відзначає, що недійсністю є заперечення правом юридичних наслідків правочину (волевиявлення), які за нормальних умов повинні були б настати. З чого випливає, що коли говорять про «недійсність правочину», має йтися про недійсність (заперечення) правочину-правовідношення, тобто недійсність (заперечення) тих прав і обов'язків, які повинні були настати внаслідок вчинення правочину, але в силу певних підстав не настали. Таким чином, за висловлюванням автора, мова йде не про

¹ Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок / И. В. Матвеев. – М. : Юрлитинформ, 2002 – С. 45.

² Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Жеков Володимир Іванович. – Одеса, 2006. – С. 79, 81.

³ Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Жеков Володимир Іванович. – Одеса, 2006. – С. 92-93.

⁴ Кулматов Т. Ш. Недействительные сделки по гражданскому праву и правовые средства органов внутренних дел по их предотвращению : дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Т. Ш. Кулматов. – М., 1996. – С. 69.

заперечення правочину-юридичного факту (як вважають деякі), а про заперечення правочину-правовідношення¹.

Отже, підходячи до питання про визначення місця недійсних правочинів серед неправомірних дій, багато хто з прихильників зазначеного підходу нашої хуються на очевидні труднощі класифікації: встановивши, що неправомірну дію можна віднести до правопорушень (деліктів), вони намагаються відшукати серед неправомірних дій «підходящу» категорію, до якої можна було б віднести недійсні правочини. Після того, як такої категорії знайти не вдається, розпочинаються спроби виділити недійсні правочини в самостійну категорію неправомірних дій.

Третій підхід характеризується тим, що *недійсні правочини є самостійними видами правочинів і відрізняються між собою такими ознаками, як правомірність або неправомірність* (Д. М. Генкін, І. Б. Новицький, В. П. Шахматов, Н. В. Рабинович, К. Л. Разумов та ін.). Автори цього підходу виходять із того, що правомірність або неправомірність дії не є необхідною ознакою правочину, а має значення тільки для її наслідків.

Так, на думку Д. М. Генкіна, недійсний правочин за багатьма ознаками дійсно наближається до деліктів (правопорушень), проте має суттєві відмінності від останніх. Зокрема, основною ознакою, що відрізняє правочин від делікту, за його міркуванням, є спрямованість дії на встановлення, зміну і припинення цивільного правовідношення, у той час як при правопорушенні порушник не бажає настання тих чи інших наслідків [, с. 50]².

І. С. Самощенко, критикуючи прихильників діаметрально протилежного підходу, висловився категорично проти необхідності створення окремої категорії «неделіктних правопорушень», зазначаючи що вона не відповідає основам теорії про правопорушення, оскільки недійсні правочини, розглянуті через призму теорії правопорушення, виявляються розділеними на дві групи – частина з них, дійсно, відповідає ознакам правопорушення, але решта – правопорушеннями вважатися не може. На його думку, правочини, заборонені цивільним правом, – це дії неправомірні, а за визначених умов – правопорушення. Отже, заборонений, тобто недійсний правочин, є правочином, що тягне особливі наслідки для його учасників [, с. 180–181]³.

Відстоюючи цю позицію, Н. В. Рабинович вважала, що саме неправомірність недійсного правочину зумовлює анулювання правочину і визначає ті наслідки, які зумовлюють визнання його недійсним. Однак, на її думку, із цього не випливає, що він перестає бути правочином, а стає деліктом, як і не перестає бути актом незаконний адміністративний акт чи не перестає бути договором договір, що не виконується. Намагаючись відстояти свою позицію, авторка спробувала основні ознаки правочину застосувати до

¹ Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М. : Бератор-Пресс, 2003. – С. 28.

² Генкин Д. М. Недействительность сделок, совершенных с целью противной закону / Д. М. Генкин // Ученые записки ВШЮН. – Вып 5. – 1947. – С. 42–50.

³ Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М. : Юрид.лит, 1963. – 286 с.

недійсного правочину [, с. 11–12]¹. Проте уже згодом М. І. Брагінський досить переконливо продемонстрував недосконалість такої спроби, навівши як приклад фіктивний правочин, для якого жодна із названих вченою ознак не властива [, с. 189–190]².

При визначенні правової природи недійсного правочину міркування авторів четвертого правового підходу характеризуються певною компромісністю, вони заперечують й ідею «недійсний правочин – у будь-якому разі правочин», і думку, що «недійсний правочин – це завжди правопорушення». Дослідники цього напрямку доходять висновку, що *недійсний правочин – це насамперед юридичний факт, але він не належить ні до правочинів, ні до правопорушень, тобто це є особливий «неправомірний юридичний факт»*.

Досить своєрідні міркування із цього приводу містяться у роботі Н. С. Хатнюк. Авторка висуває тезу щодо належності недійсного правочину за своєю природою до певної категорії юридичних фактів, але не до правопорушень. При цьому вона намагається виокремити досить своєрідні, як уявляється, ознаки недійсного правочину: правочин недійсний від моменту його укладення; він стає недійсним із часом, тоді як спочатку був дійсним; фактично правочин сам по собі дійсний, але може бути визнаний недійсним у суді [, с. 4–5]³. Проте зі змісту роботи все ж таки не зрозуміло, до яких саме юридичних фактів, з точки зору їх традиційної класифікації, відносить дисертантка недійсні правочини.

В.О. Кучер, досліджуючи у своїй роботі категорію «протиправність» у контексті нікчемних правочинів, робить висновок про неможливість віднесення усіх без винятку нікчемних правочинів до протиправних дій. Визначаючи поняття протиправності через порушення чужого суб'єктивного права, автор вважає, що до протиправних, зокрема, неможна віднести правочини, що можуть бути визнані судом дійсними, іншими словами, суд визнає їх дійсними саме тому, що в них відсутня така ознака, як протиправність. Як приклад ним наводиться правочин, що виходить за межі побутового і вчинений опікуном на користь підопічного без дозволу органу опіки та піклування та який відповідно до ч. 1 ст. 224 ЦК України є нікчемним до моменту визнання його судом дійсним. Проте, як зауважує автор, він не є протиправним, оскільки вчинений на користь підопічного⁴. В. О. Кучер також робить висновок, що нікчемний правочин є протиправним лише у випадку недодержання особою у момент його учинення норм об'єктивного права, що зумовлює порушення таким правочином суб'єктивних прав, інтересів іншої сторони чи третьої особи, або

¹ Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 171 с.

² Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – Изд. доп., стереотип. – М. : Статут, 2002. – 848 с.

³ Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Хатнюк Наталія Сергіївна. – К., 2003. – 20 с.

⁴ Кучер В.О. Нікчемні правочини : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Кучер Віталій Орестович. – К., 2004. – С. 30–32.

публічного порядку. У визначених законом випадках суд визнає нікчемні правочини дійсними через відсутність у них протиправності¹.

Таким чином, у доктрині приватного права склалися такі основні підходи щодо правової природи недійсного правочину: недійсний правочин юридичних наслідків не викликає, тому він не є юридичним фактом; недійсний правочин є правопорушенням; недійсний правочин є юридичним фактом, але він не належить ні до правочинів, ні до правопорушень, тобто є особливим «неправомірним юридичним фактом».

§ 11. Нікчемні та оспорювані правочини **(Зайцев О. Л.)**

Традиційно в доктрині приватного права недійсні правочини поділяються на дві великі групи: 1) *правочини нікчемні чи абсолютно недійсні*; 2) *правочини оспорювані чи відносно недійсні*.

Критерії такого поділу довгий час були суто науковими і тому класифікуються по-різному, залежно від того, чи визнаються вони недійсними в силу самого факту невідповідності їх закону чи за заявою заінтересованих осіб²; чи потребується для визнання правочину рішення суду, коли правочин вважається недійсним незалежно від такого рішення³; за ступенем недійсності⁴.

ЦК України в ст. 215 легально передбачив визначення нікчемного та оспорюваного правочину. У той же час варто пам'ятати, що в цивільному законодавстві (ст. 204 ЦК України) існує презумпція правомірності правочину, і він вважається правомірним, тобто дійсним, доти, поки його недійсність не буде встановлена судом. Недійсними усі ці правочини можуть вважатися лише за умови доведення фактів, що свідчать про порочність цих правочинів.

Правочини нікчемні – їх недійсність визначено нормами права і вона не залежить від розсуду і бажання сторін, які їх вчинили. Вони вважаються недійсними за самим фактом їх вчинення з моменту вчинення, незалежно від бажання сторін, пред'явлення позову чи рішення суду – «мертвонароджені правочини».

Нікчемний правочин, або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється. Правочин може бути визнаний недійсним і після смерті особи, яка була її учасником.

До *нікчемних* належать: 1) антисоціальні правочини (супротивні за своїм

¹ Кучер В.О. Нікчемні правочини : дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Кучер Віталій Орестович. – К., 2004. – С. 39.

² Гражданское право Украины: [Учебник для вузов системы МВД Украины]: В 2-х частях. Ч. I. /А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. /Под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х.: Ун-т внутр. дел, Основа, 1996. – С. 226.

³ Гражданское право. Т. 1. Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. /Под ред. А. С. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М.:Велби, 2002. – С. 307–308.

⁴ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. /О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. — С. 201.

змістом цивільному законодавству, інтересам держави і суспільства, моральним засадам суспільства); 2) правочини, які є недійсними через недодержання встановленої законом форми; 3) правочини, вчинені малолітніми особами за межами своєї дієздатності і не схвалені законними представниками; 4) правочини, вчинені недієздатними особами; 5) правочини, вчинені опікунами, піклувальниками без дозволу органу опіки і піклування, якщо необхідність одержання такого дозволу прямо встановлено законом; б) правочини, які порушують публічний порядок; 7) інші правочини, нікчемність яких прямо передбачається законом. Так, ч. 1 ст. 27 ЦК України передбачає, що правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним.

Для визнання усіх цих правочинів недійсними немає необхідності враховувати які-небудь інші обставини, окрім невідповідності їх вимогам закону. Абзац 2 п. 5 Постанови Пленуму ВС України від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»¹ передбачає, що вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому.

Не зважаючи на такі жорсткі обставини визнання правочину нікчемним, законодавець залишив можливість у випадках, прямо передбачених законом, за позовами сторін чи заінтересованих осіб визнавати судом нікчемні правочини дійсними (наприклад, ч. 2 ст. 219 ЦК України).

На відміну від нікчемних правочинів *правочини оспорювані* – це правочини, які вважаються недійсними тільки у тому випадку, якщо вони за заявою заінтересованих осіб визнані такими судом. Вони породжують права та обов'язки для сторін, якщо суд не визнає їх недійсними.

До *оспорюваних* належать: 1) правочини, вчинені неповнолітніми особами за межами їх цивільної дієздатності й не схвалені батьками (усиновлювачами), піклувальником; 2) правочини, вчинені особами, обмеженими у дієздатності, за межами їх цивільної дієздатності й не схвалені піклувальником; 3) правочини, вчинені з дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 4) позаліцензійні правочини юридичних осіб; 5) правочини, вчинені внаслідок помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, під впливом тяжкої обставини; 6) фіктивні й удавані правочини; 7) інші правочини, які можуть бути визнані недійсними судом у зв'язку з порушенням вимог чинності правочину або у випадках, встановлених законом. Наприклад, ч. 2 ст. 65 СК України передбачає, що дружина, чоловік має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без

¹ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму ВС України від 06.11.2009 р. № 9. URL: http://pravo.ligazakon.ua/document/view/VS090583?edition=2009_11_06.

її, його згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового.

Одним зі проблемних питань недійсності правочину є питання щодо визнання недійсними правочинів, вчинених з вадами волі та волевиявлення особи. У цивілістичній доктрині не має єдиної думки щодо класифікації вад волі та волевиявлення при вчиненні правочинів як умови недійсності правочину.

Окремі елементи вад волі та волевиявлення при вчиненні правочинів традиційно поділялися на дві групи: 1) без внутрішньої волі на вчинення правочину; 2) внутрішня воля сформувалась невірною.

До числа правочинів з вадами волі та волевиявлення належать правочини, вчинені під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, тяжкої обставини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст.ст. 225, 229–233 ЦК України). Характерна риса зазначених недійсних правочинів – невідповідність волевиявлення (яке має повністю відповідати вимогам закону) справжній волі особи або воля на вчинення правочину склалася поза дійсним бажанням особи укласти правочин. У правочині підмінюється воля сторони правочину на волю сторонньої особи, яка здійснює протиправний вплив на волю сторони¹.

Розглянемо більш ретельно деякі склади оспорюваних правочинів. Відповідно до ч. 1 ст. 229 ЦК України, *якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним.* Помилка формується без протиправного наміру контрагента та в більшості випадків виникає з необачності, самовпевненості, непоінформованості, переоцінки власного досвіду². При цьому до уваги повинна братися не будь-яка помилка, а лише та, що має істотне значення.

Узагальнюючи різні випадки, *класифікуємо помилку в правочині* таким чином: 1) *при помилці у характері правочину* – сторони помиляються у визначенні самого правочину, наприклад, при наданні речі на зберігання застосовують правила договору безоплатного користування річчю, укладаючи договір дарування, вважають, що укладають договір довічного утримання (догляду); 2) *помилка в предметі правочину (помилка в якості предмету)* має місце, коли учасники правочину під час вчинення правочину помилково мали на увазі різні речі, і ця помилка була з'ясована лише при передачі речі, наприклад, покупець бажав придбати взуття з натуральної шкіри, а йому продали зі штучної, оскільки продавець не знав про наміри покупця; 3) *помилка в особі контрагента* має місце, коли особу помилково приймають за однофамільця; 4) *помилка в праві* – це випадки, коли особи перебували в омані з підстави правового регулювання правочину.

Так, у Правовому висновку ВС України, викладеному в справі № 6-

¹ Цивільне право України. У двох частинах. Частина перша. Підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук Шишки Р.Б та канд. юрид. В.А. Кройтора – Х. : ХНУВС, 2008. – С. 297.

² Зайцев О.Л. Правочини з вадами волі // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. Випуск 36: Харків 2007. С. 364-369 .

372цс16, зазначається, що якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом (ч. 1 ст. 229 ЦК України)...Отже, наявність чи відсутність помилки – неправильного сприйняття позивачем фактичних обставин правочину, що вплинуло на волевиявлення особи під час укладення договору дарування замість договору довічного утримання, суд визначає не тільки за фактом прочитання сторонами тексту оспорюваного договору дарування та роз'яснення нотаріусом суті договору, а й за такими обставинами, як: вік позивача, його стан здоров'я та потреба у зв'язку із цим у догляді й сторонній допомозі; наявність у позивача спірного житла як єдиного; відсутність фактичної передачі спірного нерухомого майна за оспорюваним договором дарувальником обдаровуваному та продовження позивачем проживати в спірній квартирі після укладення договору дарування. Лише в разі встановлення цих обставин норми ч. 1 ст. 229 та ст. ст. 203 і 717 ЦК України у сукупності вважаються правильно застосованими¹.

Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом.

Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 230 ЦК України, *якщо одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним.*

Якщо було навмисне введення особи в оману відносно дійсних умов правочину, в результаті чого сторона укладає не вигідний для себе правочин, такі недійсні правочини іменуються вчиненими під впливом обману.

Обман може виражатися в двох формах:

1) в активній формі, коли стверджуються неправдиві факти про правочин, його елементи; заперечуються недоліки; перебільшення; подробиці тощо. Проте, не будь-яке повідомлення неправдивих фактів є підставою для визнання правочину недійсним як такого, що укладений під впливом обману. Так, у справі № 668/13508/14-ц суд дійшов висновку, що неправдиве повідомлення батьками, які є одночасно законними представниками неповнолітньої або малолітньої особи, про відсутність прав дитини на майно, що передається в іпотеку, не може бути підставою для визнання іпотеки недійсною за позовом батьків, які зловживали своїми правами законних представників дитини, а може спричинити інші наслідки, передбаченні законодавством, які застосовуються органами опіки та піклування².

2) у пасивній формі, коли навмисно вмовчується про дійсні факти: ненадання повної документації; приховання інформації і т. п. Так, при розгляді

¹ Постанова ВС України від 27.04.2016 р., судова справа № 6-372цс16. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/7CEA1DF2CB218453C2257FA400306218/](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/7CEA1DF2CB218453C2257FA400306218/)

² Постанова ВС України від 09.11.2016 р., судова справа № 668/13508/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63392986>.

цивільної справи № 6-5457св12 судом було встановлено, що при укладенні договору купівлі-продажу, позивач, яка є особою похилого віку, має вади зору і практично не бачить та потребує стороннього догляду, мала на меті скласти заповіт на свою доньку, яка визнала, що ввела в оману свою матір, не повідомивши їй змісту договору, оскільки вважала, що це дозволяє сплатити державне мито при оформленні права власності на будинок у меншому розмірі¹.

Відповідно до ч. 1 ст. 231 ЦК України *правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним.*

Насильство – фізичний або психологічний вплив на особу – учасника правочину або його близьких з метою спонукання особи до укладення правочину. Особа, що укладає невігідний для себе правочин, виражає волю під впливом заподіяних фізичних чи моральних страждань. Пункт 21 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» передбачає, що при вирішенні спорів про визнання недійсним правочину, вчиненого особою під впливом насильства, судам необхідно враховувати, що насильство має виражатися в незаконних, однак не обов'язково злочинних діях. Насильницькі дії можуть вчинятись як стороною правочину, так і іншою особою – як щодо іншої сторони правочину, так і щодо членів її сім'ї, родичів тощо або їх майна. Факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду, постановленим у кримінальній справі.

При цьому не обов'язково, щоб контрагент сам здійснював цей вплив, необхідно, щоб він знав про примус і використовував цю обставину в своїх інтересах.

ЦК України вже не містить легальних посилань на погрозу в правочині, але науковці продовжують поділяти категорії «насильство»²³ і «погроза»⁴. Погроза – це протиправний психічний вплив за допомогою слів або дій, що викликає в особи побоювання заподіяння їй або її близьким майнової чи немайнової шкоди. Однак не кожна погроза є підставою для визнання правочину недійсним. Погроза визнається такою, що є підставою для визнання правочину недійсною, за наявності наступних чинників: 1) погроза повинна бути тісно пов'язана з правочином (погроза і правочин мають виступати в якості підстави і наслідку); 2) повинна бути реальною (погрозу необхідно здійснити по відношенню до блага, яке вже існує); 3) повинна бути практично здійсненою (особа повинна мати змогу здійснити протиправну дію);

¹ Ухвала ВССУ від 11.05.2012 р., судова справа № 6-5457св12 . URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24981198>.

² Колодяжний, М. Г.. Насильницькі вимагання майна в Україні: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання [Текст] : монографія / М. Г. Колодяжний ; за ред. В. В. Голіни ; Акад. прав. наук України, Ін-т вивч. проблем злочинності . - Х. : Кроссруд, 2010. - 288 с.

³ Влада і насильство [Текст] : зб. наук. ст. / за ред. О. М. Кривуля. - Х. : Ун-т внутріш. справ, 1997. - 198 с. - ББК Х620.6 + Ф01

⁴ Куций, Р. В.. Погроза як спосіб вчинення злочину у кримінальному праві України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 - Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Р. В. Куций ; кер. роботи О. В. Микитчик ; офіц. опон.: В. К. Матвійчук, В. М. Куц ; Нац. акад. внутр. справ. - Київ : [б. в.], 2015. - 20 с. -

4) значною (тобто здатною у випадку її вчинення заподіяти дійсно серйозні наслідки). При цьому не має значення, виходить погроза від контрагента за правочином чи від третіх осіб, головне – вигодоотримувачем має бути особа, з боку якої погроза висувалася¹.

Відповідно до ч. 1 ст. 232 ЦК України *правочин, який вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, визнається судом недійсним*. Зловмисна угода представника однієї сторони з іншою має місце, коли воля особи, яку представляють, підмінюється волею представника. Характерним для даного виду правочину є те, що має місце змова, і як наслідок реалізація протиправного правочину – виникнення несприятливих наслідків для особи, яку представляють. Не має значення, чи отримав учасник такого правочину будь-яку вигоду від укладення правочину або від заподіяння шкоди майну особи, яку представляють.

За своїми ознаками такого роду дії характеризуються: укладенням правочину під час дії інституту представництва; суб'єктивним елементом – прямим наміром (зловмисною домовленістю представника і контрагента), за об'єктивним елементом – спрямованістю на досягнення майнової вигоди за рахунок довірителя.

Збіг тяжких обставин (хвороба, скрутне матеріальне становище тощо) – такі обставини, за яких практично виключається нормальне формування волі, що передбачає укладення правочину у вкрай не вигідних умовах (*кабальні умови*) (коштовне майно продане за безцінь, за дуже низьку плату виконується трудомістка робота за договором підряду).

Поняття кабальних умов у науці не є загальноузгодженим, тому зупинимося на пануючих позиціях. Перша поєднує в собі два моменти: об'єктивний і суб'єктивний: об'єктивний момент – за правочином здійснено зовсім не еквівалентне (не рівнозначне) надання; суб'єктивний момент охоплює очевидність цієї обставини для обох сторін. Відсутність одного з елементів виключає можливість визнання правочину за вказаною підставою недійсним.

Друга позиція виходить з наявності двох обов'язкових умов: 1) особа вчиняє правочин під впливом тяжкої для неї обставини. Під тяжкими обставинами в судовій практиці визнаються тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин (п. 23 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»); 2) в другій умові охоплюються два моменти – об'єктивний і суб'єктивний, про які йшлося вище.

Правочини, вчинені *дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними внаслідок психічного тимчасового розладу, нервового потрясіння тощо*, також

¹ Цивільне право України: навчальний посібник: у 2 ч. Ч. 1. / за заг. ред. канд. юрид. наук, проф. В.А.Кройтора, канд. юрид. наук, доц. О.Є. Кухарева, канд. юрид. наук, доц. Ткалича М.О. – Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 189.

можуть бути визнані судом недійсними. Для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину суд повинен призначити судово-психіатричну експертизу. Характеристика такого правочину полягає в двох аспектах: по-перше, в суб'єктивному – особа повинна бути повністю дієздатною, але не усвідомлювати значення своїх дій та (або) не можливість керувати ними; по-друге, в об'єктивному – правочин повинен погіршувати права самої особи або інших осіб, чий цивільні права або інтереси порушені.

Як вказують науковці, при визнанні такого правочину недійсним, йдеться про тимчасовий стан, при якому особа внаслідок функціональних розладів психіки, порушення фізіологічних процесів в організмі або інших хворобливих станів не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Стан, при якому особа не усвідомлює своїх дій, може мати одну з трьох форм вияву: вольову, інтелектуальну і кумулятивну. Вольова форма полягає у тому, що особа хоч і усвідомлює свої вчинки, більш або менш адекватно оцінює навколишні обставини, але не може керувати своїми діями. Інтелектуальна форма вияву такого стану означає, що особа не розуміє значення своїх дій, хоча і може керувати ними. При кумулятивній формі у людини відсутня здатність як розуміти значення своїх дій, так і керувати ними.

§ 12. Підстави визнання нікчемного правочину дійсним (конвалідації правочину) (Синегубов О. В.)

Чинний ЦК України передбачає можливість за наявності певних підстав звернутися до суду з позовом про визнання правочину дійсним. Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. У випадках, встановлених ЦК України, *нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним*. Отже, за чинним цивільним законодавством України допускається *визнання нікчемного правочину дійсним або зцілення (конвалідація) нікчемного правочину*. Термін «конвалідація» (з італ. «*convalida*» – підтвердження) означає надання нікчемному правочину юридичної сили з моменту його вчинення.

Проаналізуємо більш ретельно положення ЦК України, які передбачають можливість визнання нікчемного правочину дійсним у судовому порядку, тобто допускають *конвалідацію правочину*.

По-перше, частина 2 ст. 218 ЦК України передбачає: *якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним*.

У цьому контексті варто звернути увагу ще й на те, що згідно з ч. 1 ст. 205 ЦК України правочин може вчинятися усно або в письмовій (електронній) формі. Отже, подальший розвиток електронної комерції беззаперечно викличе необхідність розробки механізму визнання дійсними правочинів, які були

укладені з порушенням вимог закону про електронну форму правочину.

По-друге, відповідно до ст. 219 ЦК України у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним. Суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі.

По-третє, згідно з ч. 2 ст. 220 ЦК України, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається. При цьому необхідно мати на увазі, що згідно з ч. 3 ст. 334 ЦК України право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним.

По-четверте, аналіз ч. 2 ст. 221 ЦК України надає підстави для висновку, що у разі відсутності схвалення батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном правочину, вчиненого малолітньою особою за межами її дієздатності, він є нікчемним. На вимогу заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи.

По-п'яте, відповідно до ст. 224 ЦК України правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (ст. 71 ЦК України), є нікчемним. На вимогу заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування.

По-шосте, частина 2 ст. 226 ЦК України передбачає, що на вимогу опікуна правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи.

Звернемося до аналізу судової практики щодо визнання нікчемного правочину дійсним, враховуючи, що такі вимоги можуть заявлятися й щодо правочинів, які уклалися раніше, коли чинними були положення ЦК України щодо державної реєстрації деяких договорів, а не тільки державної реєстрації права власності на нерухоме майно, що передається за договором.

У пункті 13 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК України не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до ст. 210 ЦК України пов'язується з державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для

сторін. При розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину. У зв'язку з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину договір може бути визнано дійсним лише з підстав, встановлених ст. ст. 218 та 220 ЦК України. Інші вимоги щодо визнання договорів дійсними, в тому числі заявлені в зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними, не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів. Такі позови не підлягають задоволенню. Отже, у зазначеній Постанові Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», перш за все, міститься «технічна помилка», оскільки про порушення вимог закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину йдеться не у ст. 218, а в ст. 219 ЦК України.

Пункт 3.2. Постанови Пленуму ВГСУ «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними»¹ передбачає, що при вирішенні спорів, пов'язаних з визнанням правочинів, які підлягали нотаріальному посвідченню, дійсними (статті 219, 220 ЦК України), господарські суди повинні з'ясувати: чи підлягав відповідний правочин нотаріальному посвідченню, з яких причин його не було нотаріально посвідчено та чи втрачена можливість такого посвідчення, а також чи не суперечить зміст правочину вимогам закону, оскільки в такому разі позов не може бути задоволений. Якщо недійсність нотаріально посвідченого правочину обґрунтовується саме посиленням на неправомірність дій нотаріуса, що його посвідчив, то нотаріус може залучатися до участі у справі як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору (ст. 27 ГПК України²). Правочини можуть визнаватися дійсними виключно з підстав, визначених ч. 2 ст. 219 і ч. 2 ст. 220 ЦК України. Вимоги про визнання дійсними правочинів з інших підстав задоволенню не підлягають з огляду на невідповідність таких вимог установленим законом способам захисту прав та законних інтересів (ч. 2 ст. 16 ЦК України, ч. 2 ст. 20 ГК України).

Варто враховувати, що згідно з ч. 1 ст. 129 Конституції України суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Проте, застосування принципу верховенства права не допускає обмеження способів захисту цивільних прав та інтересів тільки тими способами, які передбачені законом або договором. Тому вказівки на те, що вимоги про визнання дійсними правочинів з інших підстав задоволенню не підлягають з огляду на невідповідність таких вимог установленим законом способам захисту прав та законних інтересів (ч. 2 ст. 16 ЦК України, ч. 2 ст. 20 ГК України) є небезспірними. Слушно зазначає Н. С. Кузнецова, що визначаючи спосіб захисту, обраного учасником цивільних правовідносин, суд має право

¹ Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 р. № 11. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.

² Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.

допустити такий спосіб захисту, який хоча і не передбачений законом або договором, проте відповідає сутності відносин між сторонами¹.

Пунктом 14 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» передбачається, що судам необхідно враховувати, що *не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати ст. 1257 ЦК України, оскільки норми гл. 85 ЦК України не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.*

Заслуговує на увагу й позиція, викладена у постанові Верховного Суду України від 19.06.2013 р. у справі № 6-49цс13², що договір купівлі-продажу нежитлового будинку в силу ст. 657 ЦК України (у редакції, яка була чинною на час укладення договору) підлягав і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, тому не може бути визнаний судом дійсним на підставі ч. 2 ст. 220 ЦК України, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до ст.ст. 210 та 640 ЦК України (у редакції, яка була чинною на час укладення договору) пов'язується з державною реєстрацією правочину, а тому вони не є укладеними й не створюють прав та обов'язків для сторін. Однією з умов визнання правочину дійсним у судовому порядку є встановлення судом факту ухилення однієї зі сторін від нотаріального посвідчення правочину. Встановлення факту втрати продавцем правовстановлюючого документа на предмет відчуження за договором не може бути підставою для визнання договору дійсним.

Отже, ЦК України передбачає шість випадків, коли допускається визнання нікчемного правочину дійсним, тобто конвалідація правочину. У той же час не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення, не може бути підставою для визнання договору дійсним й встановлення факту втрати продавцем правовстановлюючого документа на предмет відчуження за договором. *Варто також звертати увагу на дію цивільного законодавства у часі, оскільки не допускається визнання правочину дійсним, якщо на час укладення правочину чинними були вимоги ЦК України щодо нотаріального посвідчення договору та його державної реєстрації, оскільки на той час момент вчинення правочину пов'язувався з моментом його державної реєстрації.*

§ 13. Загальні та особливі правові наслідки недійсності правочину (Зайцев О. Л.)

Незалежно від підстави для визнання правочину недійсним допускається

¹ Кузнецова Н. С. Регулирование гражданско-правовых отношений в Украине и направления совершенствования гражданского законодательства. *Розвиток цивільного законодавства: посткодифікаційний період: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ: Освіта, 2010. С. 14.

² Постанова ВС України від 19.06.2013 р., судова справа № 6-49цс13. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/3215958F3390027BC2257C92003A6B49](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/3215958F3390027BC2257C92003A6B49).

судовий порядок для застосування наслідків недійсності правочину. У п. 5 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що відповідно до ст.ст. 215 та 216 ЦК України суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому. Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним. Наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Головний наслідок визнання правочинів недійсними є, насамперед, у тому, що вчинені правочини не створюють для сторін юридичних наслідків, пов'язаних з виникненням прав і обов'язків, на встановлення яких вони були спрямовані. Це загальне правило, яке настає за будь-яким недійсним правочином. Визнання правочину недійсним пов'язано з позбавленням тих майнових наслідків, які виникли в результаті його виконання.

Наслідки визнання правочину недійсним можна поділити на основні (головні), додаткові (субсидіарні) та спеціальні (особливі).

Незалежно від вини кожної сторони в правочині *основний наслідок* недійсності правочину, який був виконаний сторонами, полягає в тому, що *сторони повертаються у первісне становище, яке існувало до моменту укладення правочину, що отримало назву – двостороння реституція*, тобто виникає обов'язок для сторін повернути одна одній усе виконане за недійсним правочином.

Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування, а не на час укладення правочину.

Крім основного наслідку недійсності правочину, є *додаткові наслідки*, які застосовуються, коли визнанню правочину недійсним сприяла провина однієї із сторін. У такому випадку двостороння реституція може супроводжуватись додатковими майновими позбавленнями, які покладаються на винну сторону: якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Крім цього, можна вимагати відшкодування й витрат на вчинення самого правочину.

Крім основних і додаткових наслідків недійсності правочину, у виняткових випадках при наявності навмисної вини на укладення протиправного правочину законодавство передбачає застосування *спеціальних (особливих) наслідків*. Типовим прикладом такого наслідку слугує ч. 2 ст. 230 ЦК України: сторона яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

§ 14. Реституція у цивільному праві (Зайцев О. Л.)

До наслідків нікчемності правочинів та наслідків визнання правочинів недійсними ЦК України відносить реституцію. Стаття 216 ЦК України передбачає, що у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. *Отже, загальним наслідком недійсності правочину є двостороння реституція.*

Реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

Реституцію розглядають в юридичній літературі й як спосіб захисту права власності. Виходячи зі змісту реституції в зобов'язально-правових відносинах захисту права власності, її метою є поновлення того майнового становища сторін, яке існувало до вчинення недійсного правочину. Ставлячи за мету поновлення майнового становища сторін, реституція покликана виконувати, насамперед, правовідновлювальну функцію. Проте в науці цивільного права зазначену функцію у захисті права власності виконує не лише реституція, але й цивільно-правова відповідальність. Вона як один із засобів захисту права власності настає за порушення права власності іншої особи, що спричиняє негативні наслідки майнового характеру, аналогічно наслідкам недійсного правочину. Відновлювальний характер порушеного становища обох явищ обумовлює необхідність визначити, чи належить реституція до мір цивільно-правової відповідальності, а якщо ні – визначити її місце в системі правоохоронних відносин власності. Незважаючи на однакову мету, яку покликані виконувати реституція та цивільно-правова відповідальність, вони є зовсім різними юридичними явищами. Тому, на думку, О. Б. Гупиаловської, не можна погодитися з пропозиціями про те, що для реституції створюється якийсь особливий, виключний режим, не властивий для приватноправових способів захисту. *Реституція є найбільш прийнятним засобом захисту права власності за недійсним правочинном, який відповідає і приватноправовим*

засадам, і справедливості¹.

Виділяють наступні види реституції: повна (двостороння) і одностороння.

До загальних правил майнових наслідків недійсності правочинів належить двостороння реституція – у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути іншій стороні у натурі все, що вона отримала від виконання цього правочину. У разі неможливості повернути все отримане в натурі внаслідок вживання, використання майна, виконання роботи або з інших причин повинна відшкодуватись його вартість у грошових коштах за цінами, які існують на момент відшкодування, якщо інші особливі умови або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів не встановлені законом. Тобто при двосторонній реституції сторонами повертається все виконане ними відповідно до правочину².

Двостороння реституція застосовується, зокрема, коли:

1) правочин визнаний недійсним внаслідок недодержання письмової форми правочину у випадках, встановлених законом (ч. 1 ст. 218, ч. 2 ст. 547 ЦК України);

2) правочин не відповідає вимогам закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину (ст. 219 ЦК України);

3) правочин не відповідає вимогам закону про нотаріальне посвідчення договору (ст. 220 ЦК України);

4) правочин вчинений недієздатною особою або ж особою з обмеженою дієздатністю за межами її цивільної дієздатності, а також, якщо особа не могла в момент його вчинення усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними (ст. 226, ст. 223, ст. 225 ЦК України);

5) правочин вчинений малолітньою особою, яка не досягла 14 років, та неповнолітньою особою віком від 14 до 18 років, за межами їхньої цивільної дієздатності (ст. 221, ст. 222 ЦК України);

б) правочин вчинений юридичною особою, яка не мала права його вчиняти (ст. 227 ЦК України);

7) правочин визнаний недійсним внаслідок помилки, обману, насильства та тяжкої обставини (ст. 229, ст. 230, ст. 231, ст. 233 ЦК України);

8) правочин вчинений з порушенням публічного порядку та без дозволу органу опіки та піклування (ч.ч. 1, 2 ст. 228, ст. 224 ЦК України);

9) правочин визнаний недійсним, як такий, що вчинений у результаті зловмисної домовленості однієї сторони з іншою (ст. 232 ЦК України);

10) правочин визнаний судом фіктивним (ст. 234 ЦК України).

До наслідків недійсності правочину щодо повернення виконаного за ним (при застосуванні двосторонньої реституції) в повному обсязі застосовується правило про відшкодування набувачем потерпілому недержаних доходів. У

¹ Гупаловська, О. Б. Реституція як наслідок недійсних правочинів у зобов'язально - правових засобах захисту права власності [http://library.tneu.edu.ua/index.php/uk/home/45-resursy-biblioteky/pratsi-vykladachiv-tneu/h/3293-hnativ-oksana-bohdanivna] / О. Б. Гупаловська.

² Цивільне право України. Загальна Частина: Підручник (2-ге вид., змін. та доп.) / За ред.І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. - К.: КНТ. - 2008. - с. 199

випадку двосторонньої реституції щодо відшкодування неодержаних доходів кожна сторона недійсного правочину буде одночасно і набувачем, і потерпілим¹.

Загальна норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача, – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України (п. 10 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Іншим видом реституції є *одностороння реституція*. Частина 3 ст. 228 ЦК України передбачає, що у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Зазначена вище норма визначає наслідки вчинення правочинів, що порушують публічний порядок (так звані «антисоціальні правочини»), котрі являють собою серйозні порушення законодавства, мають антисоціальний характер і посягають на істотні громадські та державні інтереси. У ч. 1 ст. 228 ЦК України надане визначення такого правочину шляхом перерахування переліку об'єктів (цивільних прав), які можуть бути порушені його вчиненням. До них, зокрема, належать: конституційні права і свободи людини і громадянина; майно фізичної або юридичної особи, держави, **АРК**, територіальної громади. При цьому, коли щодо конституційних прав і свобод людини і громадянина йдеться про порушення взагалі, то стосовно майна фізичної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади характер правочину конкретизовано: тут йдеться про антисоціальність знищення, пошкодження майна або незаконне заволодіння ним. У тексті цієї норми безпосередньо не вказується на вину, як кваліфікуючу ознаку такого правочину. Проте з формулювання «правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення...» можна

¹ Цивільне право України. Загальна Частина: Підручник (2-ге вид., змін. та доп.) / За ред.І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. - К.: КНТ. - 2008. - с. 201

зробити висновок, що має бути врахована і провина особи, яка вчиняє такий правочин. Це впливає з того, що правочин є дією вольовою, спрямованою на досягнення певного результату і той, хто його вчиняє, має усвідомлювати характер своїх дій.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте основні теоретичні підходи до визначення понять «об'єкт цивільних прав» та «об'єкт цивільних правовідносин».
2. Визначте види об'єктів цивільних прав за критерієм їх оборотоздатності.
3. Визначте особливості цінних паперів як об'єктів цивільних прав.
4. Визначте особливості грошей як об'єктів цивільних прав.
5. Розкрийте гносеологічні підходи до поняття «правочин».
6. Визначте критерії класифікації правочинів та відповідні види правочинів.
7. Як співвідносяться між собою форма правочину і спосіб волевиявлення особи на вчинення правочину?
8. Які настають правові наслідки недодержання вимог закону про форму правочину?
9. Розкрийте особливості укладення електронних правочинів.
10. Розкрийте поняття та правову природу недійсних правочинів.
11. Розмежуйте два поняття: «нікчемний правочин» та «оспорюваний правочин».
12. Визначте підстави конвалідації правочину.
13. Визначте правові наслідки недійсності правочину.
14. У чому полягає особливість односторонньої реституції у цивільному праві?